

Safet Bandžović

BOSNA I HERCEGOVINA U RASPRAVAMA I ODLUKAMA DRUGOG ZASJEDANJA AVNOJ-a

Jugoslavensku državnu zajednicu obnovile su u Drugom svjetskom ratu društvene snage koje su predvodili komunisti. Komunisti su još od početka oružane borbe 1941. razarali predratni sistem vlasti konstituiran Oktobarskim ustavom iz 1931. godine, stvarali nove organe, primjenjivali drugačiju nacionalnu politiku, izgrađivali državu kao federativnu zajednicu, odbacujući prethodna državna, politička i društvena iskustva.¹ Prema britanskim izvorima njima nisu nikada nedostajali politička svijest i iskustvo za rad u svim okolnostima: "Upravna i politička jedinica koju su partizani prihvatali je odbor, koji odgovara ruskim sovjetima, a konstitucionalno uređenje je u glavnim crtama na sovjetskim linijama... Partizanska politika je, ukratko, više konstruktivna nego razarajuća".² Tito je još u decembru 1942. pisao da borba ne bi mogla da se završi pobnjedom nad okupatorom i njegovim pomagačima ako u njoj "narodi Jugoslavije ne bi vidjeli osim pobjede nad fašizmom i pobjedu nad onim što je bilo za prošlih režima, pobjedu nad onima koji su ih ugnjetavali i teže daljem ugnjetavanju naroda Jugoslavije".³ E. Kardelj će doc-

¹ B. Petranović-M. Zečević, *Agonija dve Jugoslavije*, Beograd 1991., 36. Tito je u "Pismu za Srbiju" u novembru 1936. istakao kako su ljevičari "za slobodnu zajednicu svih naroda Jugoslavije u sadašnjim granicama, uredenim na federalnoj osnovi, a protiv svakoga ugnjetavanja i hegemonije, bilo kojeg naroda po drugome. Dakle, hrvatski, slovenački, srpski, makedonski i crnogorski narod treba da se na demokratski način izjasne kako žele da uredi svoje međusobne odnose u državnoj zajednici. Isto tako narod u Vojvodini i Bosni i Hercegovini ima prava da se izjasni o svom odnosu u državnoj zajednici". Opšir. J. Broz Tito, *O bratstvu i jedinstvu*, Beograd 1977., 7; I. Jelić, *Jugoslavija u evoluciji programske gledišta KPJ prema nacionalnom pitanju 1935-1936.*, Istoriski zbornik, br. 10, Banjaluka 1989., 152-153.

² *Tito-Churchill strogo tajno*, izabrao i uredio D. Biber, Beograd-Zagreb 1981., 32-33.

³ J. Broz Tito, *Sabrana djela*, tom XIII, Beograd 1982., 101-102; K. Nikolić, *Nacionalna politika Komunističke partije Jugoslavije: doktrina i praksa 1919-1945*, Istorija XX veka, br. 2, Beograd 1998., 83.

nije o tim ratnim danima govoriti: "Mi smo bili revolucionari, a ne malograđanski politikanti. Nismo mogli pozivati mase da proljevaju krv u narodnooslobodilačkom ustanku samo za to da bi se posle poraza okupatora ponovo obnovila stara Jugoslavija kao tamnica naroda. Morali smo narodnim masama koje su se borile otvoriti perspektivu da će one odlučivati u novoj Jugoslaviji".⁴ Sve do Prvog zasjedanja AVNOJ-a u Bihaću 1942. vojno-političke funkcije NOP-a bile su koncentrirane u Vrhovnom štabu NOV i POJ. On je donosio i propise koji su imali karakter državnih akata.⁵

Specifičnost "avnojevske federalivne formule", nastanka jugoslavenske federacije, iskazana je i u činjenici da je 1943. prethodno stvorena savezna država, a tek onda u toku 1944. članice federacije, kada su zemaljska antifašistička vijeća na svojim drugim zasjedanjima konstituirana u najviša zakonodavna i izvršna predstavnička tijela svojih federalnih jedinica.⁶ Bio je to po ocjeni neposrednih britanskih promatrača jednostran revolucionarni akt sa dalekosežnim posljedicama, koji je označio vrhunac partizanske borbe.⁷ Podaci o broju prisutnih delegata na ovom zasjedanju nisu potpuno utvrđeni.⁸ Moša Pijade će napisati da je Drugo zasjedanje AVNOJ-a bilo "politički događaj bez prethodnika u istoriji modernih naroda, bez parnjaka u drugim zemljama u velikom svetskom ratu za oslobođenje sveta od kuge fašizma".⁹ Odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a bile su historijske, bez obzira što ih je formalno donio forum koji nije imao potrebnii legitimitet. Formalnu perfekciju u historiji nisu imale mnoge slične odluke, ali im se legitimnost nije sporila.¹⁰

U Vrhovnom štabu NOV i POJ mislilo se 1943. da je rat već ušao u svoju završnu fazu, pa su zaključili da se treba pripremiti za njegov kraj.¹¹ Tito je zazirao od eventualnog savezničkog iskrcavanja u Jugoslaviji, pošto bi to značilo povratak kralja i izbjegličke vlade i kraj planova o komunističkom preuzimanju vlasti. Takva strahovanja su ga opterećivala i nakon početka izravne pomoći od saveznika krajem

⁴ E. Kardelj, *Politička i vojna strategija narodnooslobodilačkog ustanka i socijalističke revolucije u Jugoslaviji i Titova stvaralačka uloga u njenom koncipiranju i realizovanju*, Vojnoistorijski glasnik, IX-XII, Beograd 1976., 71-113.

⁵ B. Petranović-M. Zečević, *Jugoslovenski federalizam. Ideje i stvarnost*, knj. 2, Beograd 1987., 54. nap. 2.

⁶ J. Pleterski, *Nacije. Jugoslavija. Revolucija*, Beograd 1985., 412-414.

⁷ F. V. Dikin, *Bojovna planina*, Beograd 1973., 293.

⁸ J. Mihaljević, *Osrt na objavljenu građu i literaturu o Drugom zasjedanju AVNOJ-a*, Jugoslovenski istorijski časopis, br. 4, Beograd 1963., 4-5.

⁹ V. Kazimirović, *Srbija i Jugoslavija 1914-1945.*, knj. IV, Kragujevac 1995., 1321.

¹⁰ B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945.*, Beograd 1992., 532.

¹¹ F. Skerl, *Jugoslovenska ideja kod Slovenaca i Drugo zasjedanje AVNOJ-a 1941-1943.*, u Zbornik: *AVNOJ i NOB u Bosni i Hercegovini (1942-1943)*, Beograd 1974., 581.

ljeta 1943. godine.¹² Jugoslavenska izbjeglička vlada je početkom jula 1943. donijela Deklaraciju Srba, Hrvata i Slovenaca, u kojoj se ističe da u Jugoslaviji postoje tri zasebne etničke grupe: Srbi, Hrvati i Slovenci, kao odvojene narodnosne zajednice, te da svaki od ovih naroda priznaje jedan drugima puno pravo na samoopredjeljenje. Jedinstvena narodna zajednica Srbija, prema toj deklaraciji, obuhvatila bi Srbiju, Crnu Goru, Vojvodinu, Bosnu i Hercegovinu sa izlazom na Jadransko more i južnu Dalmaciju. Shodno ovoj Deklaraciji vlada Kraljevine Jugoslavije je trebala biti predstavnik srpskog, hrvatskog i slovenačkog naroda. Namjere kralja i vlade su bile da restauriraju Kraljevinu Jugoslaviju na osnovama velikosrpske politike.¹³

Dolazak britanske misije polovinom septembra 1943. kod Tita označio je priznanje NOVJ i POJ i zapečatio sudbinu četničkog pokreta Draže Mihailovića.¹⁴ Usponu NOP-a su pridonijeli i neuspjesi pojedinačnih nacionalizama koji su bili povezani sa silama koje su počele da gube rat.¹⁵ Tito je još početkom septembra 1943. godine, nakon kapitulacije Italije, za koju se saznalo preko radija, i savezničkog osvajanja južne Italije, donio odluku o novom sazivanju AVNOJ-a. Edvard Kardelj i Moša Pijade su mu tada sugerirali da AVNOJ mora biti popunjeno uglednim ljudima iz Hrvatske, Srbije i Slovenije. Bihaćko zasjedanje AVNOJ-a je po sastavu učesnika bilo u granicama "ostvarene utopije".¹⁶ Bilo je neophodno da AVNOJ i pravno zadobije svojstvo vrhovnog organa vlasti. Novo zasjedanje AVNOJ-a je bilo sazvano nešto kasnije nego što je to Tito prvobitno zamislio, pošto zemaljska antifašistička vijeća još nisu bila konstituirana u svim predviđenim federalnim jedinicama.¹⁷

U vezi priprema zasjedanja AVNOJ-a bilo je održano nekoliko sastanaka CK KPJ. Odluka o sazivanju AVNOJ-a bila je donijeta u oktobru 1943. godine. Tito je u oktobru, na vijest da će se u Moskvi sastati britanski ministar vanjskih poslova

¹² N. Malcolm, *Povijest Bosne*, Zagreb-Sarajevo 1995., 247.

¹³ Upor. D. Borovčanin, *Izgradnja bosansko-hercegovačke državnosti u uslovima NOR-a*, Sarajevo 1979., 182; M. Stefanovski, *Srpska politička emigracija o preuređenju Jugoslavije 1941-1943*, Beograd 1988., 292-295.

¹⁴ B. Miljuš, *Revolucija u Jugoslaviji 1941-1945*, Lozana-Beograd-Sarajevo 1991., 159.

¹⁵ S. Pavlović, *Istorija Balkana*, Beograd 2001., 470.

¹⁶ G. Nikoliš, *Korijen, stablo, pavetina*, Zagreb 1981., 572. Dr. Milorad Ekmečić će istaći kako nije sve objašnjeno kako je partizansko vođstvo prihvailo odluku o raspuštanju Kominterne, "kao što je ostalo prečutano da su postojali službeni predlozi da se jugoslovenska država uklopi u sovjetsku federaciju. Nije dovedena do kraja ni istraživačka obaveza da se ispita ko je prvi dao ideju o održavanju zasedanja u Jajcu, na kome je prihvaćen program o federalnoj republici" - nav. prema: M. Ekmečić, *O istraživanju istorije Bosne i Hercegovine danas*, u Zbornik: *Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena*, Beograd 1995., 26.

¹⁷ V. Velebit, *Jugoslavija u Drugom svetskom ratu*, Beograd 1987., 94. Bilo je predviđeno da Ivan Ribar bude predsjednik, a Moša Pijade, Antun Augustinić i Jože Rus potpredsjednici AVNOJ-a.

Eden, američki ministar vanjskih poslova Cordell Hull i komesar za vanjske poslove SSSR-a Molotov, uputio depešu, u ime Antifašističkog vijeća Jugoslavije, Hrvatske i Slovenije i Vrhovnog štaba NOV i POJ, u Moskvu. U Titovoj izjavi je bilo naglašeno da se ne priznaje ni jugoslavenska vlada ni kralj u inostranstvu, da im se neće dozvoliti povratak „*jer bi to značilo građanski rat*”, te da ogromna većina naroda želi „*demokratsku republiku koja se oslanja na narodnooslobodilačke odbore*”. Rukovodstvo NOP-a je u Jajcu sa nestripljenjem očekivalo rezultate moskovske konferencije, koja je trajala od 13. do 30. oktobra 1943. Sovjetska vlada nije Titovu izjavu stavila na dnevni red.¹⁸ To je još više ubrzalo sazivanje AVNOJ-a. Ono bi bilo održano i prije kraja novembra 1943. da su delegati iz Crne Gore i Slovenije mogli stići ranije.¹⁹ Slovenska delegacija je imala dosta problema na putu od Slovenije, preko Hrvatske, do Bosne, na višednevnom iscrpljujućem maršu. Mica Šlander-Marinko je pisala kako su slovenačku delegaciju na tom putu zaustavljali seljacili pitali ko su, odakle idu: „*Neki priprosti ljudi iz Bosne i Like nisu znali za Sloveniju... Odgovarali smo da je dalje od Zagreba. Neki su Sloveniju dovodili u vezu sa Austrijom*“.²⁰ Na putu za Jajce slovenska delegacija stigla je u Livno zajedno sa hrvatskom delegacijom. Edvard Kocbek je 20. novembra 1943. zapisao u svoj dnevnik: „*Počinje slavna zemlja bogumila, Turaka i partizana, Bosna. Činilo nam se da se već izvana primećuje granica dva sveta, istočnjačkog i zapadnjačkog*“.²¹

Na sastancima članova CK KPJ i Politbiroa prvobitno su u oktobru 1943. usvojeni zaključci o federativnom uređenju države, stvaranju privremene vlade, zabrani povratka u zemlju kralju i kraljevskoj vladi.²² Centralni komitet KPJ se u plenumu nije sastajao još od Pete zemaljske konferencije 1940., kada je izabran. U toku rata nije se ni mogao sastati u punom sastavu. KPJ i borbom je rukovodilo jedno jezgro sa Titom na čelu. Ostali rukovodeći kadrovi su se nalazili na bližim ili udaljenijim područjima i sami su se snalazili prema konkretnoj situaciji, držeći se generalne partijske linije. Povremeno su održavana šira savjetovanja rukovodećih ljudi, ali u toku rata nije nijednom održan sastanak Centralnog komiteta KPJ u punom sastavu.²³ Federativna Jugoslavija se, kao država, pred svijetom prvi put pominje 7. novembra

¹⁸ V. Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, knj. I, Rijeka 1980., 352.

¹⁹ M. Đilas, *Pad nove klase. Povest o samorazaranju komunizma*, Beograd 1994., 43.

²⁰ M. Šlander-Marinko, *Svi smo znali da je vođstvo naše revolucije u dobrim rukama*, u Zbornik: *Kako je rođena nova Jugoslavija*, knj. II, Beograd 1963., 228.

²¹ E. Kocbek, *Svedočanstva*, Beograd 1988., 348.

²² M. Đilas, *Pad nove klase. Povest o samorazaranju komunizma*, 42.

²³ S. Vukmanović-Tempo, *Revolucija koja teče*, knj. 4, Zagreb 1982., 28. Nakon rata je nastavljena takva praksa iako više nije bilo teško sakupiti članove CK KPJ. Vrh Partije je i dalje činilo rukovodeće jezgro sa Titom na čelu.

1943. u proglašu CK KPJ izdatom povodom proslave 26-godišnjice Oktobarske revolucije.²⁴ Federalizam je bio prihvaćen kao najpogodniji ideološko-politički osnov za unutrašnje uređenje poratne Jugoslavije.²⁵

Mada su se na teritoriji Bosne i Hercegovine vodile borbe, i neki njeni dijelovi od 1941. bili žarišta velikog otpora, sve do 1943. u njih nije bilo centralnog narodnooslobodilačkog odbora. Na to je svakako uticala i činjenica da u rukovodstvu NOP-a nije bila uobičljena predstava o budućem statusu BiH.²⁶ "Proleter", glavno glasilo CK KPJ, već 1937. je isticao kako komunisti ističu parolu demokratske i federativne Jugoslavije: "Detalje federalivnog uređenja (koliko federalivnih jedinica, njihov teritorij, prava autonomije pojedinim narodima, manjinama i historijsko-političkim jedinicama, uzajamni odnosi između sastavnih dijelova države) treba riješiti slobodnim sporazumom u slobodno izabranoj ustavotvornoj skupštini".²⁷ Autonomni položaj BiH bio je prihvaćen u Rezoluciji V. Zemaljske konferencije KPJ, koja je u oktobru 1940. održana u Dubravi kod Zagreba. U Rezoluciji sa ove konferencije KPJ bilo je iskazano da "narodi Bosne i Hercegovine treba da se sami slobodno opredijele i nađu rješenje za uređenje u tim oblastima i slično".²⁸ Tito je tada istakao kako je Bosna "jedno, zbog vjekovnog zajedničkog života, bez obzira na vjeru". Istodobno nije odbacio tvrdnje Milovana Dilasa da "bosanski Muslimani nisu

²⁴ V. Strugar, *Jugoslavija. Federacija i republika*, Beograd 1976., 237. Vladimir Dedijer 4. novembra 1943. zapisuje u svom dnevniku da mu je "Stari" (Tito) rekao da se vrše pripreme za saziv AVNOJ-a: "Na ovom zasedanju doneće se istorijske odluke. Naši narodi konačno će zauzeti stav prema izbegličkoj vlasti i kralju Petru. AVNOJ će prerasti u naše vrhovno zakonodavno i izvršno telo. AVNOJ će izabrati jedno telo koje će vršiti izvršnu vlast. Stari reče da će se to telo zvati Nacionalni komitet" -cit. prema: V. Dedijer, *Dnevnik*, Beograd 1951., 633.

²⁵ F. Čulinović, *Dokumenti o Jugoslaviji*, Zagreb 1968., 498. Na Prvom kongresu KPJ bila je prihvaćena teza Kominterne da je Kraljevina SHS versajska tvorevina, ocjenjujući da je način ujedinjenja bio promašaj za "jugoslavenski narod". Godinu dana kasnije, na Drugom kongresu, prihvaćena je ideja Kominterne o formiranju Balkanske federacije sovjetskih republika. U nju je trebala biti uključena "Sovjetska Republika Jugoslavija". Po tadašnjim partijskim stavovima u Kraljevini SHS nije bilo nacionalnog pitanja jer je postojala samo jedna nacija koju čine tri plemena, s a tri različita historijska imena i tri vjeroispovijesti. Na Trećoj partijskoj konferenciji prvi put se spominju "tri jugoslavenske nacije". Na IV Kongresu KPJ 1928. prihvaćena je teza Kominterne o razbijanju Jugoslavije i formirajući nacionalnih država kao načinu državno-pravnog rješenja nacionalnog pitanja. Odluke Prvog i Drugog zasjedanja AVNOJ-a bile su direktna negacija formula Kominterne. Opšir. vidi: B. Gligorijević, *Kominterna prema jugoslovenskoj državnoj zajednici*, u Zbornik: *Stvaranje jugoslovenske države 1918. godine*, Beograd 1989.

²⁶ S. Nešović-B. Petranović, *AVNOJ i revolucija. Tematska zbirka dokumenata 1941-1945*, Beograd 1983., 435, nap. 13.

²⁷ "Proleter", organ CK KPJ 1929-1942, reprint izdanje, Beograd 1968., 491-492.

²⁸ KPJ 1919-1941, Zagreb 1959., 182-183.

etnička grupa", čemu se protivio Mustafa Pašić, sa stavom da oni "nisu formirana nacija, ali (su) etnička grupa".²⁹

U pismu CK KPJ upućenom CK KP Hrvatske o planiranom formiranju narodne vlade ističe se da bi ta vlada trebala da bude sastavljena od desetak članova, to "oko tri-četiri iz Hrvatske, dva iz Slovenije, četiri iz Srbije i dva iz Crne Gore". Nedostatak zaokružene, precizne koncepcije o budućem uređenju jugoslavenski državne zajednice rezultirao je i raznim, nerijetko oprečnim rješenjima. Bilo je veoma teško prevladati shvatanja o Jugoslaviji kao srpskoj državi u kojoj su živjeli drugi narodi. Uoči konstituiranja ZAVNO Crne Gore i Boke pojavila se i ideja da se Hercegovina veže za Crnu Goru i Boku, a da Dubrovnik dobije posebnu autonomiju, da to bude međurepublički grad.³⁰

O potrebi da se obrazuje "AVNO BiH kao politički forum" Pokrajinski komite KPJ za BiH je još 18. aprila 1943. obavijestio CK KPJ. Tim pripremama je prethodio razgovor Tita sa predstavnicima PK KP za BiH u junu 1943. kod Kladnja.³¹ Ova je inicijativa potpunije elaborirana u pismu oblasnim partijskim komitetima sredinom septembra 1943. godine.³² U pismu koje je PK KPJ za BiH 14. septembra 1943 uputio Uglješi Daniloviću u Hercegovinu, između ostalog, navodi se: "Mi mislimo da je situacija sazrela da se formira zemaljski AVNO za Bosnu i Hercegovinu, a čemu smo već ranije obavijestili CK. Smatramo da je potrebno izaći i pred najšire mase sa našim stavom po pitanju Bosne i Hercegovine u budućoj ravnopravnoj zajednici naroda slobodnog juga. U okviru demokratskih zahtjeva dolazi zahtjev autonomije Bosne i Hercegovine. Parolu slobodne i izmirene Bosne i Hercegovine treba odmah popularisati, naročito među srpskim masama. Ideja autonomije bliska je muslimanskim masama, iako naše shvatanje autonomije nema ničega zajedničkog s parolom bosanskog begovata".³³ U jugoslavenskoj komunističkoj partiji se veoma sporo razvijala ideja o ravnopravnom položaju BiH u jugoslavenskoj federalnoj zajednici.³⁴ KPJ je do zasjedanja AVNOJ-a u Jajcu bila na stanovištu da BiH ima

²⁹ Peta zemljска konferencija KPJ (19-23. oktobar 1940), ur. P. Damjanović - M. Bosić - D. Lazarević, Beograd 1980, 211-214; N. Babić, Komunistička partija Jugoslavije i pitanje položaja Bosne i Hercegovine, Prilozi, br. 4, Sarajevo 1968., 231.

³⁰ AVNOJ i NOB u Bosni i Hercegovini (1942-1943), diskusija Z. Lakića, 742.

³¹ Upor. N. Šarac, Osvrt na politiku Komunističke partije u Bosni i Hercegovinu pred Petu zemaljsku konferenciju 1940. godine, Prilozi, br. 6, Sarajevo 1970., 119, nap. 7; E. Redžić, Nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini 1941-1945. u analizama jugoslavenske istoriografije, Sarajevo 1989., 102.

³² Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine, knj. 1, Sarajevo 1990., 327.

³³ D. Borovčanin, KPJ i razvoj narodne vlasti u BiH (1941-1945), Sarajevo 1982., 296.

³⁴ E. Redžić, Komunistička partija Jugoslavije i pitanje Bosne i Hercegovine, Prilozi, br. 5, Sarajevo 1969., 25.

autonoman status, a ne republički. Pri tome se prevashodno mislilo na "autonomiju uz republiku Srbiju".³⁵ Stepen posebnosti BiH bio je dugo predmet rasprava u vrhu NOP-a. U procesu konstituiranja federalnih jedinica BiH je bila posljednja. U *Zapisima iz oslobođilačkog rata*, Rodoljub Čolaković je napisao da se novembarskih dana 1943. u Jajcu mnogo diskutiralo ("dugo raspravljalо") o položaju BiH, dodajući da su pored Tita, na pripremama odluka AVNOJ-a radili Edvard Kardelj, Aleksandar Ranković, Moša Pijade i drugi.³⁶ U docnjoj literaturi o ovoj tematiki malo će se pominjati ime Aleksandra Rankovića i njegova uloga u pripremama ovog skupa, vjerovatno zbog njegovog razlaza sa Titom i definitivnog silaska sa političke scene šezdesetih godina XX stoljeća.

U Pokrajinskom komitetu KPJ za BiH vođene su u Ribniku i Jajcu žive diskusije oko budućeg položaja BiH. Rješavanje njenog statusa očito se sukobilo s načelom "koliko nacija toliko i federalnih jedinica".³⁷ Alternativa priključivanja BiH federalnoj jedinici Srbiji ili Hrvatskoj, što bi izazvalo podozrenje hrvatskog, odnosno srpskog stanovništva i dalo snažnog povoda za nesigurnost, pa i otpor Bošnjaka, nije mogla doći u obzir kao konačno rješenje. BiH u okviru Hrvatske ili Srbije predstavljalo bi zapravo, između ostalog, potvrđivanje težnji marionetske NDH Ante Pavelića, odnosno četničkog pokreta Draže Mihailovića. Koncepcija da BiH kao autonomna jedinica bude direktno povezana sa saveznim ustanovama jugoslavenske federacije, sa nešto manjim pravima od federalnih jedinica, također nije bila prihvaćena, iako je to bio konstruktivni pomak u traženju definitivnog rješenja za BiH.³⁸ Argumenti PK KPJ za BiH, da Bosna i Hercegovina bude konstituirana kao posebna jedinica ravnopravna sa ostalim federalnim jedinicama, nisu prihvaćeni od svih članova CK KPJ koji su učestvovali u diskusiji, već je ostavljeno da se to pitanje riješi sa Titom.³⁹ O krupnom pitanju državnog položaja Bosne i Hercegovine odlučivalo se u veoma uskom krugu, koji nije obuhvatao ni 10 ljudi.⁴⁰ Dužnosti u vrhu pokreta su raspoređivane iz potreba, ali i prema ličnim afinitetima i dotadašnjem radu.⁴¹ Tome

³⁵ M. Đilas, *Revolucionarni rat*, Beograd 1990., 358; Isti, *Pad nove klase. Povest o samorazaranju komunizma*, 43.

³⁶ R. Čolaković, *Zapis iz oslobođilačkog rata*, knj. II, Beograd 1956.

³⁷ I. Jelić, *Jugoslavenska socijalistička revolucija (1941-1945)*, Zagreb 1979., 139.

³⁸ N. Babić, *Bosna i Hercegovina i AVNOJ*, Opredjeljenja, br. 5-6, Sarajevo 1973., 82-93; D. Borovčanin, *Uloga Josipa Broza Tita u izgradnji bosanskohercegovačke državnosti*, Prilozi, god. XVI, br. 17, Sarajevo 1980., 23.

³⁹ Upor. N. Babić, *Narodnooslobodilačka borba i rješenje položaja Bosne i Hercegovine u zajednici naroda Jugoslavije*, Pregled, br. 11-12, Sarajevo 1966., 444-446; D. Borovčanin, *Izgradnja bosansko-hercegovačke državnosti u uslovima NOR-a*, 172.

⁴⁰ E. Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, Sarajevo 1998., 433.

⁴¹ M. Đilas, *Revolucionarni rat*, 351.

se potom formalno davaла naknadna, potrebna forma demokratičnosti i institucionalnog odlučivanja. Za brojna suštinska pitanja vezana za stvaranje nove jugoslavenske zajednice nema izvornih dokumenata, čime je ostavljen slobodan prostor za različita nagađanja, špekulacije i improvizacije.

Kada su Rodoljub Čolaković i Avdo Humo stigli 13. novembra u Jajce, odmah su se javili Đuri Pucaru. U prvom razgovoru on im je rekao da "drugovi iz Vrhovnog štaba ne vole da se često kod njih dolazi". Pucar je želio da bude veza između CK KPJ i PK KPJ, da prenosi stavove. Oni se nisu na to obazirali, nego su dan kasnije razgovarali sa Aleksandrom Rankovićem, Titom i Kardeljom. Na ručku, kojem su, pored Tita, prisustvovali Vojislav Kecmanović, Sulejman Filipović i Aleksandar Preka, upoznati su sa idejom da BiH bude autonomna pokrajina. Čolaković i Hurno su odmah na to reagirali.⁴² Uoči zasjedanja ZAVNOBiH-a vođeni su iscrpni i dugi razgovori između predstavnika PK KPJ za BiH Rodoljuba Čolakovića i Avda Hume sa Milovanom Đilasom, Sretenom Žujovićem i Mošom Pijade, predstvincima CK KPJ, oko budućeg statusa BiH.⁴³ Rodoljub Čolaković piše da je stav Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH bio da Bosna i Hercegovina treba biti jedna od federalnih jedinica: "*Obaviješten o raspravi i o argumentima PK BiH, Edvard Kardelj se složio s njima, izvjestio Tita, i on se saglasio sa stavom PK BiH da Bosna i Hercegovina bude šesta federalna jedinica Demokratske Federativne Jugoslavije*".⁴⁴

Slično je pisao i Avdo Humo: "*Sa shvaćenom koncepcijom Bosne i Hercegovine kao federalne jedinice u federalnoj Jugoslaviji krenuo je prvih dana novembra 943. dio Pokrajinskog komiteta (R. Čolaković, A. Hurno) sa više uglednih građanskih političara iz istočne Bosne za Jajce, gdje su se nalazili Vrhovni štab i CK KPJ. Kad smo stigli u Jajce, dobili smo nacrt jedne odluke kojom je trebalo Bosnu i Hercegovinu konstituisati kao autonomnu pokrajinu neposredno vezanu za jugoslovensku federaciju. Taj nacrt odluke direktno se sudario sa našom novom koncepcijom i zbog toga je započela diskusija sa pojedinim članovima CK (M. Pijade,*

⁴² Z. Antonić, *Rodoljub Čolaković u svetu svog dnevnika*, Beograd 1991., 293-294. Čolaković će docnije pisati kako stvaranje BiH kao republike "nije značilo stvaranje nove nacije bosanskohercegovačke", kao i da zajedništva u BiH nije bilo sve do pojave radničkog pokreta (str. 399).

⁴³ S. Nešović-B. Petranović, *AVNOJ i revolucija*, 435, nap. 13.

⁴⁴ R. Čolaković, *Članci, govor, polemike*, Sarajevo 1978., 176-185. U *Istoriji Saveza komunista Jugoslavije* (Beograd 1985, 262) napisano je kako je u CK KPJ i PK KPJ za BiH "u duhu dosledne primene principa samoopređeljenja zauzet stav o konstituisanju Bosne i Hercegovine kao ravnopravne federativne zajednice u novoj Jugoslaviji".

Žujovićem, Đilasom i E. Kardeljom)".⁴⁵ D. Borovčanin iznosi podatak da je vođen zaseban razgovor sa Edvardom Kardeljom koji je prihvatio argumente PK KPJ za BiH.⁴⁶ On dalje navodi da su članovi PK KPJ za BiH upoznali konačno i Tita sa argumentima koji govore u prilog priznavanja BiH kao federalne jedinice, što je Tito "odmah prihvatio".⁴⁷ Vođenje odvojenih razgovora sa pojedinim ličnostima iz vrha NOP-a pokazuje da se do kompromisa i konačnog rješenja oko budućeg statusa BiH nije jednostavno došlo. Nije se vodilo računa samo o BiH i narodima koji u njoj žive, već i interesima njenih susjednih, nacionalno već određenih federealnih jedinica. Prelomne, dalekosežne odluke nisu donosili forumi već pojedinci. Enver Redžić ističe da su Kardelj i Tito prihvatali argumentaciju Pokrajinskog komiteta.⁴⁸ Titova uloga vrhovnog arbitra je nesumnjivo bila odlučujuća u tim raspravama i njihovom okončanju. On nije bio ideolog i teoretičar, već praktičar i operativac.⁴⁹ "Kult Tita" započeo je iz potreba uzbunjениh masa i "boljševizirane", staljinizirane partije ("za vođom"). Potrebe i nužde, emotivne i praktične, postepeno su ugrađivane u vojnu i druge hijararhije. "Kult Tita" je faktički ozvaničen, institucionaliziran na Drugom zasjedanju AVNOJ-a.⁵⁰

⁴⁵ On dalje navodi: "Članovi CK KPJ, osim druga Kardelja, koji se s nama složio i predložio da razgovaramo još sa drugom Titom, zastupali su mišljenje da BiH ne mogu biti republika jer ne postoji bosansko-hercegovačka nacija, i da je republika nacionalna kategorija. Osim toga, oni su sumnjali u definiciji o Muslimanima kao naciji, ne vjerujući čak da bi se, u socijalizmu Muslimani mogli razviti kao nacija... Zbog toga što se nismo složili sa drugovima iz CK KPJ, otišli smo kod Tita i iznijeli mu argumente obadvije strane. On je zajedno sa Kardeljom prihvatio našu konцепцију, a mi smo se poslije toga bacili na posao. Ubrzo je sazvano Prvo zasjedanje ZAVNOBiH-a". Upor.: AVNOJ i NOB u Bosni i Hercegovini (1942-1943), 758-759; D. Bilandžić, Historija SFRJ, Zagreb 1978., 66-67; E. Redžić, Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu, 433, nap. 186. E. Redžić, iznoseći stavove Ugleša Danilovića da se između bosanskog partijskog rukovodstva i komisije koja je pripremala odluke AVNOJ-a oko rješenja statusa BiH nisu vodile "borbe", već da je to bio "dijalog", ispravno zaključuje kako je neophodno da se u vezi sa ovom složenom, ali veoma važnom tematikom nastave dalja studiozniha istraživanja.

⁴⁶ D. Borovčanin, Izgradnja bosansko-hercegovačke državnosti u uslovima NOR-a, 172. Adil Zulfikarpašić, pak, ističe da su Avdo Humo i Hasan Brkić iznijeli Titu gledište kako bi bilo najbolje da BiH postane republika, i da se Tito s time složio. Opšir. Okovana Bosna, Cirih 1995., 25.

⁴⁷ Upor. D. Borovčanin, Uloga Josipa Broza Tita u izgradnji bosanskohercegovačke državnosti, Prilozi, br. 17, Sarajevo 1980., 23; P. Morača, Osnivačka skupština ZAVNOBiH-a - položaj Bosne i Hercegovine u novoj Jugoslaviji, u: Istorija SK BiH, knj. 1, Sarajevo 1990., 328-330.

⁴⁸ E. Redžić, Nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini 1941-1945. u analizama jugoslavenske istoriografije, 103. Također vidi njegov rad: Od ZAVNOBiH-a do i poslije Dejtona, u: ZAVNOBiH - Deklaracija o pravima građana Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2000.

⁴⁹ Upor. B. Gligorijević, Kominterna. Jugoslovensko i srpsko pitanje, Beograd 1992., 330; S. Čuruvija, Ibeovac: ja, Vlado Dapčević, Beograd 1990., 104-105.

⁵⁰ M. Đilas, Vlast i pobuna, Beograd 1991., 15. Đilas piše kako se Tito, nakon Jajca, vlastitom voljom i voljom vođa revolucije ustoličuje kao autokrata.

Osnivačkoj skupštini ZAVNOBiH-a u Mrkonjić-Gradu 25-26. novembra 1943. godine, na kojoj je bilo 247 delegata iz cijele BiH, ispred Vrhovnog štaba prisustvovao je Arso Jovanović, ispred AVNOJ-a Ivan Ribar i Vlado Zečević, kao i predstavnici Hrvatske i Slovenije. U svom kratkom istupu Josip Vidmar, predsjednik Izvršnog odbora Oslobođilne fronte Slovenije, pozdravio je delegate "*u ime onog malog naroda koji živi na malom prostoru krajnjeg sjeverozapada naše domovine, narod koji je pretrpio dva zvijerska fašizma: italijanski i njemački*". U skupštini ZAVNOBiH-a on je video jedno novo jemstvo za bolji život naroda Jugoslavije koja će biti neovisna, demokratska federalivna Jugoslavija.⁵¹ Diskusije koje su vođene na ovom skupu morale su, zbog kratkoće vremena, da se skrate. Uglješa Danilović piše da je to bila velika šteta: "*Pogriješilo se što se skupština nije prodžila i drugu noć*".⁵² Na ovoj skupštini je izabранo 173 vijećnika ZAVNOBiH-a, 31 član Prezidijuma i 58 članova AVNOJ-a iz Bosne i Hercegovine. U duhu načelnih stavova Prvog zasjedanja AVNOJ-a, najviše političko predstavništvo bosanskohercegovačkih naroda izjasnilo se za federalivno uređenje Jugoslavije, u kojoj će Bosna i Hercegovina biti ravnopravna federalna jedinica, a unutar BiH biti ravnopravni Muslimani, Srbi i Hrvati. Tom prilikom je konstatirano da narodi BiH hoće da Bosna i Hercegovina bude slobodna i zbratimljena zajednica, "*u kojoj će biti osigurana puna ravnopravnost i jednakost Srba, Muslimana i Hrvata*", te da će narodi BiH ravnopravno sa ostalim narodima učestrovati u izgradnji narodne demokratske federalivne Jugoslavije.⁵³ Osman Karabegović je pisao da je koncepcija o autonomiji bila prevaziđena, da se tražio ravnopravan status: "*Svi smo bili solidarni, tako je i bilo*".⁵⁴ Federacija je trebala biti zasnovana na konceptu ravnopravnosti.⁵⁵ Težilo se rješavanju nacionalnog pitanja iznalaženjem spoja nacionalne emancipacije i jugoslavenstva.⁵⁶

Rodoljub Čolaković navodi kako je uoči samog Drugog zasjedanja AVNOJ-a u Jajcu bio održan sastanak "*videnijih predstavnika svih delegacija*", na kome su pre-

⁵¹ On govori: "Ako se u Bosni - koja je najkomplikovana zemlja u Evropi - ostvari potpuno bratstvo Srba, Hrvata i Muslimana, onda ga neće biti teško ostvariti ni između Srba, Hrvata, Slovenaca, Makedonaca, pa čak i Bugara". Opšir. ZAVNOBiH. Dokumenti 1943-1944, knj. 1, Sarajevo 1968., 31.

⁵² U. Danilović, *Sjećanja*, III, Beograd 1987., 414.

⁵³ Prvo zasjedanje ZAVNOBiH-a, Sarajevo 1953., 62; F. Ćulinović, *Dokumenti o Jugoslaviji*, Zagreb 1968., 534-536; A. Purivatra, *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*, Sarajevo 1969., 61; V. Đuretić, *Organi narodne vlasti u Bosni i Hercegovini između Prvog i Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a*, Prilozi, br. 6, Sarajevo 1970., 161-162.

⁵⁴ O. Karabegović, *Bosanska krajina nepresušni izvor revolucionarnih snaga*, Beograd 1988., 294.

⁵⁵ B. Petranović, *Jugoslovensko iskustvo srpske nacionalne integracije*, Beograd 1993., 88.

⁵⁶ D. Bogetić, *Nacionalno pitanje i Jugoslavija 1945-1989*, Istorija XX veka, br. 1-2, Beograd 1999., 42.

treseni prijedlozi odluka koje su trebale biti podnijete na zasjedanju. Uvođenjem termina „viđeniji predstavnici“ on ukazuje na praksu postojanja različitih, neformalnih grupa i nivoa razmatranja i odlučivanja. Sastanku su ispred CK KPJ, prisustvovali M. Pijade i E. Kardelj. Rodoljub Čolaković je docnije naglašavao da su odluke bile „tako jasne i proste, svima razumljive i prirodne da je svaka diskusija bila izlišna. Našao se samo koliko praznoglavi toliko i pretenciozni Božidar Magovac da zanovljeta o konfederaciji. Niko ga nije slušao osim onih koji su morali, čije je strpljenje bilo doista neiscrpno“.⁵⁷ Problem je bio ipak ozbiljniji nego što je Čolaković htio da prikaže. Tito je, pak, sa Magovcem odvojeno razgovarao. Na njegov prijedlog Magovac je izabran za potpredsjednika NKOJ-a.⁵⁸

Pitanje položaja BiH u federativnoj Jugoslaviji nije bilo raščišćeno sve do uoči zasjedanja AVNOJ-a. Plan koji je u Jajcu predložio Milovan Đilas bio je zasnovan na sovjetskom modelu: pet „nacionalnih republika“ za pet jugoslavenskih naroda (Srbi, Hrvati, Slovenci, Makedonci, Crnogorci).⁵⁹ To je bilo na liniji dotadašnjih partijskih koncepcija.⁶⁰ Sve do sastavljanja nacrta odluke o federativnom uređenju Moša Pijade, Milovan Đilas i Sreten Žujović nisu imali potpuno jasan stav o budućem položaju BiH u federativnoj Jugoslaviji. Oni su smatrali da BiH treba biti autonomna pokrajina, a ne federalna jedinica: „Na sastancima nekih delegacija (ne sjećam se kojih) izraženo je isto stanovište kao i kod Pijade, Đilasa i Žujovića u vezi sa položajem BiH u federaciji, što znači da to nije bilo samo stanovište ove trojice“. Stav koji su zastupali Moša Pijade, Milovan Đilas i Sreten Žujović, navodi Hamdija Ćemerlić dalje, došao je ipak do izražaja u tekstu Odluke o izgradnji Jugoslavije na federativnom principu po tome što su uzeta dva kriterija na osnovu kojih su formirane federalne jedinice. Prvi je bio nacionalni kriterij: nabrojano je pet naroda, a zatim regionalni, pa je nabrojano šest zemalja, među njima i BiH. BiH je u federaci-

⁵⁷ R. Čolaković, *Kroz otvoreni prozor prodirala je svjetlost prvog dana Demokratske Federativne Republike Jugoslavije*, u Zbornik: *Tako je rođena nova Jugoslavija*, Beograd 1963., 118. Božidar Magovac, je bio urednik „Slobodnog doma“, organa HSS.

⁵⁸ Z. Radelić, *Božidar Magovac i partizanski pokret 1943-1944*, Časopis za suvremenu povijest, br. 2, Zagreb 1998., 243.

⁵⁹ N. Malcolm, *Povijest Bosne*, 244.

⁶⁰ M. Đilas, *Revolucionarni rat*, 358. Adil Zulfikarpašić navodi da mu je o tome Milovan Đilas dao slijedeće objašnjenje: „Centralne komitete imale su Hrvatska i Slovenija, dok je Pokrajinski komitet za Srbiju bio nešto kao komitet prve klase, a Pokrajinski komitet za Bosnu i Hercegovinu bio je kadrovski. Na primjer, Iso Jovanović dolazi iz Vojvodine za sekretara Pokrajinskog komiteta. Odredi ga Ranković, kojemu je bio šogor, i on treba da ode u Bosnu i Hercegovinu. Jer Bosna i Hercegovina je bila kao dio partijske organizacije Srbije i Jugoslavije“ - cit. prema: *Okovana Bosna*, 25.

ju ušla na osnovu regionalnog karaktera.⁶¹ Do stvaranja ove federalne jedinice ne bi došlo da nije bilo Bošnjaka u njoj. Atif Purivatra je ustvrdio kako je rješenje da BiH bude federalna jedinica, ravnopravna sa ostalim republikama, bilo "u duhu stava KPJ o samostalnosti bosansko-hercegovačkih naroda na osnovu prava samopredjeljenja".⁶² Po mišljenju Envera Redžića jedan od presudnih argumenata za federalni status BiH u jugoslavenskoj federaciji zasnivao se na masovnom učešću i огромnim materijalnim i ljudskim žrtvama naroda BiH u toku rata.⁶³ Mustafa Imamović smatra, pak, da je najvažniji faktor koji je opredijelio rukovodstvo NOP-a da BiH, "kao historijsku zajednicu triju naroda koji u njoj stoljećima žive", uključi u novu državnu zajednicu kao ravnopravnu jedinicu bila činjenica da je BiH imala svoju državno-pravnu, tj. političku tradiciju, te da je u tom smislu ideja i praksa autonomije BiH imala također dugu tradiciju.⁶⁴ Komunističke nakane nisu bile toliko sveobuhvatne koliko praktične prirode.⁶⁵ Misao o BiH kao "ravnopravnoj jedinici u slobodnoj i federalnoj Jugoslaviji" provukao je kroz uši vijećnika u pozdravnoj riječi jedino Đuro Pucar Stari.⁶⁶ BiH je svojom etničkom raznorodnošću odstupala od tipa nacionalne federalne jedinice, ali je prelazna ideja o autonomiji prerasla u ideju i o njoj kao federalnoj jedinici.⁶⁷ Svako drugo rješenje imalo bi krupne posljedice za sve narode u BiH.⁶⁸ AVNOJ je bio pod neposrednom, potpunom kontrolom komunista. KPJ je bila čvrsto opredijeljena za federalnu državnu zajednicu, ali

⁶¹ AVNOJ i NOB u Bosni i Hercegovini (1942-1943), diskusija H. Čemerlića, 707-708. Avdo Humo će, nakon svega, pak, 1968. pisati kako nije bilo ni najmanjih, "ni u jednom trenutku bilo na koji način izraženih težnji za neko drugo rješenje bilo u vidu pripajanja, cijepanja ili čega sličnog". Opšir. A. Humo, *Istorijski i aktuelni aspekti nacionalnog položaja Muslimana*, Pregled, br. 4, Sarajevo 1970., 447-455.

⁶² A. Purivatra, *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*, Sarajevo 1969., 61.

⁶³ E. Redžić, *Nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini 1941-1945. u analizama jugoslavenske istoriografije*, Sarajevo 1989., 105. D Borovčanin kao faktore koji su uticali na odluku da BiH bude posebna federalna jedinica navodi sljedeće: BiH je imala svoju historijsko-političku tradiciju; na području BiH žive tri naroda i više nacionalnih manjina; u BiH su još prije rata pod uticajem KPJ razvijane ideje o njenoj autonomiji, što su potom prihvatali organi NOP-a; masovno učešće naroda BiH u NOP-u. Opšir. D. Borovčanin, *Izgradnja bosansko-hercegovačke državnosti u uslovima NOR-a*, 186.

⁶⁴ M. Imamović, *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 2001., 341.

⁶⁵ I. Banac, *Cijena Bosne*, Sarajevo 1996., 140.

⁶⁶ AVNOJ i NOB u Bosni i Hercegovini (1942-1943), 712. R. Čolaković će docnije zapisati u svom dnevniku kako stvaranje BiH kao republike "nije znaciло stvaranje nove nacije bosanskohercegovačke", kao i da zajedništva u BiH nije bilo sve do pojave radničkog pokreta - prema: Z. Antonić, *Rodoljub Čolaković u svetu svog dnevnika*, 399.

⁶⁷ B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, 533.

⁶⁸ XVII sjednica CK SK BiH, Sarajevo 1968., diskusija Džemala Bijedića, 84.

joj je bilo veoma važno da još jednom potvrdi zacrtanu poratnu nacionalnu ravno-pravnost.⁶⁹ Federativno uređenje je bilo prirodno rješenje odnosa između naroda od kojih je ova država bila stvorena.

Uz Josipa Broza Tita Kardelj je bio najznačajniji strateg jugoslavenske revolucije, njen temeljiti analitičar i prvi teoretičar.⁷⁰ Milovan Đilas je napisao u "Uspomenama jednog revolucionara" da je od 1937. E. Kardelj smatran ličnošću broj dva u jugoslavenskom komunističkom pokretu, prvim do Tita.⁷¹ Najveći dio posla u formuliranju zaključaka AVNOJ-a obavio je Edvard Kardelj.⁷² Njemu je pomagao Moša Pijade.⁷³ Temeljito se raspravljalо o svakom detalju, o svakoj rečenici.⁷⁴ Kada je J. Vidmar izjavio da je u Sloveniji veoma brzo, po raspadu Jugoslavije u aprilu 1941., stvorena Osvobodila fronta od predstavnika svih slojeva naroda i da su Slovenci prvi krenuli u akciju, u borbu protiv okupatora, Marko Vujačić, predstavnik Čine Gore je ovo protumačio kao izazov, naglašavajući da je masovni narodni ustank zapravo najprije izbio u Činoj Gori 13. jula 1941. godine. Pošto je zaprijetila duga, iscrpljujuća diskusija, intervenirao je Tito, ustvrđujući da je oružani ustank počeo pod rukovodstvom KPJ, nakon donošenja odluke o ustanku 4. jula 1941. u Beogradu.⁷⁵ Ovo zasjedanje imalo je oblik parlamentarne sjednice na kojoj su se pitanja od najveće državne važnosti razmatrale javno pred prisutnom publikom.⁷⁶

Drugo zasjedanje AVNOJ-a potvrdilo je proces federalnog institucionaliziranja Jugoslavije, koji je trajao od prvih dana rata.⁷⁷ To je bio odgovor onima, kako je

⁶⁹ Upor. A. Đilas, *Osporavana zemlja*, Beograd 1990., 226; B. Petranović, *Jugoslovensko iskustvo srpske nacionalne integracije*, 88.

⁷⁰ E. Redžić, *Jugoslavenska misao i socijalizam*, Sarajevo 1982., 284.

⁷¹ Prema: V. Dedijer, *Revolucionarni rat Milovana Đilasa*, Beograd 1991., 153. Docnije će pojedini publicisti pokušati da predstave Kardelja kao Titovog protivnika. Opšir. vidi: V. Cencić, *Titova poslednja ispovijest*, Beograd 2001.

⁷² J. Vidmar, *Moji savremenici*, Sarajevo-Zagreb 1981., 548. O Kardelju opšir. vidi: J. Prunk, *Idejnopolitični nazor Edvarda Kardelja*, Prispevki za novejšo zgodovino, Ferenčev zbornik, letnik XXXVII, št. 2, Ljubljana 1997., 111-115.

⁷³ Upor. J. Vipotnik - I. Matović, *Edvard Kardelj*, Gornji Milanovac 1981., 54; M. Đilas, *Pad nove klase. Povest o samorazaranju komunizma*, 43.

⁷⁴ Đ. Pucar-Stari, *Sjećanja*, II, Sarajevo 1981., 139; upor. *Prvo i Drugo zasedanje AVNOJ-a*, Beograd 1983., 211-212, 252, 275; M. Matić, *Odluke Drugog zasedanja AVNOJ-a o federalivnom uređenju Jugoslavije*, Istorija XX veka, br. 1-2, Beograd 1992., 227-229.

⁷⁵ D. Karić, *Od Rudog do Jajca*, Beograd 1984., 421-422.

⁷⁶ V. Velebit, *Sećanja*, Zagreb 1983., 144.

⁷⁷ Upor. K. Bastajić, *Prilog historiji federalizma u jugoslavenskim zemljama*, u Zbornik: *Značenje Drugog zasjedanja AVNOJ-a za socijalističku revoluciju*, Zagreb 1963., 75-76; M. Knežević, *Tvorci i tumači*, Beograd 1994., 148-149; D. Čosić, *Srpsko pitanje*, Beograd 1992., 212-213; Lj. Dimić, *Srbij Jugoslavija*, Beograd 1998., 166; E. Zgodić, *Titova nacionalna politika*, Sarajevo 2000., 214-215.

Tito istakao, "koji su se nadali da će se odmah poslije rata vratiti na staro".⁷⁸ Ističanjem ravnopravnosti naroda i prava na samoopredjeljenje komunisti su se radikalno razlikovali od politike svojih protivnika, koja je pozivala na istrebljenje čitavih naroda, ili na kolektivnim odmazdama. Problem nacionalnog ugnjetavanja, koji je riješen odlukama AVNOJ-a, nije bio komunistički izum. Komunisti su, stvarajući federalivnu zajednicu, prihvatali rješenja iz evropske liberalne tradicije - sačuvali su zajedničku državu, a kroz federalizam i zasebnost etničkih zajednica.⁷⁹ U proglašisu koji je nakon ovog zasjedanja izdao PK KPJ za Srbiju rečeno je, između ostaloga: "Istorijske odluke II skupštine AVNOJ-a, već predstavljaju novu, veliku pobjedu naših naroda i njegove oslobođilačke vojske... Na demokratski način izabrani su u ovo veće predstavnici svih naroda i svih društvenih slojeva, bez obzira na veru i političko uverenje. U NKOJ, nalaze se Srbi, Hrvati, Slovenci, Crnogorci i Muslimani, nalaze se radnici, seljaci, intelektualci, ugledni političari i javni radnici".⁸⁰

Odluka AVNOJ-a o priključenju Slovenačkog primorja, Beneške Slovenije, Istre i nekih otuđenih jadranskih ostrva Jugoslaviji, mada nije naišla na negativnu reakciju, bila je u suprotnosti s Atlantskom poveljom i javno iznijetim ratnim ciljevima glavnih članova savezničke antihitlerovske koalicije.⁸¹ Prema njihovim gledištima, pitanje promjene ili ispravke granica nije trebalo rješavati oružanom silom prije završetka rata, već je to trebalo ostaviti za mirovnu konferenciju. AVNOJ, svjestan svoje trenutne snage i mogućnosti, nije želio da postavlja zahtjeve koje bi saveznici odbili.⁸² Do kraja 1943. Britanci su shvatili da moraju raskinuti sa četničkim pokretom Draže Mihailovića i pružiti Titu svu materijalnu pomoć.⁸³ Temeljnim odlukama AVNOJ-a Tito je preuzeo na sebe veliki politički rizik pošto je samo na osnovu pragmatične analize predstojećih zbivanja još nedovrđenu oslobođilačku borbu pretočio u niz dalekoscđnih političkih odluka i praktičnih rješenja. Stvarna vlast NOP-a protezala se tada u Jugoslaviji na manje od polovice teritorije na kojoj je

⁷⁸ Opšir. A. Đilas, *Razgovori za Jugoslaviju*, Novi Sad 1993.

⁸⁰ M. Borković, *NOP u Srbiji u 1943. godini i aktivnost KPJ u tom periodu*, u Zbornik: *Oslobodilačka borba naroda Jugoslavije kao opštenarodni rat i socijalistička revolucija*, knj. 2, Beograd 1977., 231.

⁸¹ Opšir. V. Kljaković, *Titova politika prema saveznicima oko pitanja Istre i Slovenačkog primorja*, Časopis za suvremenu povijest, br. 2, Zagreb 1972., 47-52; S. Nešović, *Svet o nama 1941-1945*, knj. 2, Beograd 1983., 394-396.

⁸² Upor. V. Vlebit, *Sećanja*, Zagreb 1983., 142; V. Đuretić, *Vlada na bespuću*, Beograd 1982., 271.

⁸³ E. Barker, *Churchill i Eden u ratu*, Zagreb 1980., 268.

živjela tek trećina jugoslavenskog stanovništva. Sila i političko jedinstvo bili su mnogo jači od stečenih i formalnih prava.⁸⁴

Druge zasjedanje AVNOJ-a riješilo je pitanje najviših državnih organa pretvaranjem AVNOJ-a u vrhovno predstavničko tijelo zakonodavne i izvršne vlasti u Jugoslaviji, te formiranjem Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije (NKOJ) kao najvišeg izvršnog i naredbodavnog organa narodne vlasti, s obilježjem privremene narodne vlade. Odlukom o federativnom uređenju nove državne zajednice negiran je osnovni stub prethodne Jugoslavije: državni i nacionalni unitarizam. Jugoslavenska federacija je izgrađivana na nacionalnom principu, izuzimajući Bosnu i Hercegovinu.⁸⁵ Na prijedlog Josipa Vidmara, ispred slovenačke delegacije, u NOVJ je uveden čin maršala. Kada je još izšao prvi ukaz Vrhovnog štaba NOV i POJ o postavljanju generala, Edvard Kardelj je predložio da se uvede čin maršala, ali se tada Tito nije složio. Kada je slovenačka delegacija u Jajcu iznijela isti prijedlog, on je jednoglasno bio prihvaćen. AVNOJ je taj čin dao Josipu Brozu Titu.⁸⁶ Među 63 izabrana člana Predsjedništva AVNOJ-a bilo je 28 istaknutih rukovodilaca KPJ i isto toliko bivših prvaka raznih građanskih stranaka, kulturnih i javnih radnika, sveštenika, oficira.⁸⁷ Sazivanje AVNOJ-a i donošenje ustavnih odluka E. Kardelj će svojedobno nazvati politikom "svršenog čina".⁸⁸ Federalne koncepcije su predstavljene kao snažni udarac "velikosrpskoj hegemoniji" i "versajskoj Jugoslaviji".⁸⁹ Branko Miljuš smatra da je ideja o stvaranju jugoslavenske države na federalnoj osnovi potekla još od Engleza 1918. godine, ali je bila odbačena na insistiranje Francuza, koji su smatrali da bi unitarizam utemeljen na etničkom principu bio korisniji za interesne nove države.⁹⁰

⁸⁴ V. Velebit, *Jugoslavija u Drugom svetskom ratu*, 95-96; S. Nešović - B. Petranović, *AVNOJ i revolucija*, Beograd 1983., 459; B. Petranović - M. Zečević, *Jugoslovenski federalizam. Ideje i stvarnost*, knj. 1, Beograd 1987., 808; S. Nešović, *Stvaranje nove Jugoslavije 1941-1945*, Beograd 1981., 253-255.

⁸⁵ B. Petranović - M. Zečević, *Agonija dve Jugoslavije*, 74-75.

⁸⁶ V. Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, knj. 1, Rijeka 1980., 356.

⁸⁷ *Istorijska Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd 1985., 277.

⁸⁸ B. Petranović, *Drugo zasedanje AVNOJ-a i konstituisanje nove Jugoslavije*, u Zbornik: *Tito-partija-revolucija*, Beograd 1979., 323; Isti, *Državnopravno institucionalizovanje revolucije u Jugoslaviji*, u Zbornik: *60 godina revolucionarne borbe SKJ*, Beograd 1979., 139-140.

⁸⁹ V. Đuretić, *Saveznici i jugoslovenska ratna drama*, knj. II, Beograd 1985., 55. V. Đuretić će docnije pisati kako je Tito "samovoljno dijelio srpske zemlje, da je bazi istorijski nastalog regionalizma proglašavao nove 'nacije' ne pitajući narod" - cit. prema: S. Inić, *Portreti*, Beograd 2001., 111. Za historičara dr. Milana St. Protića, poratna socijalistička Jugoslavija je bila "ravnopravna federacija srpske sa poraženim i izmišljenim nacijama" - prema: M. Protić, *U senci Velike Britanije 1941.*, u: *Serbia i komentari*, Beograd 1991., 230.

⁹⁰ B. Miljuš, *Revolucija u Jugoslaviji 1941-1945*, 240.

Tito je u Jajcu učinio upravo onaj pragmatični korak od kojeg ga je Kominterna odvraćala u Bihaću, pozivajući u Jajcu da AVNOJ u Jugoslaviji obrazuje privremenu vladu.⁹¹ Staljin u početku nije htio stvaranje jugoslavenske federalivne države na Balkanu.⁹² Odluka o oduzimanju legitimitetu izbjegličkoj kraljevskoj vlasti u SSSR-u je ocijenjena kao "zabijanje noža u leđa SSSR-a". Borba jugoslavenskih komunista izišla je iz ustaljenih pogleda i neosporavanih interesa SSSR-a. Moskva nije potpuno shvatala jugoslavensku revolucionarnu stvarnost - da se pored borbe protiv okupatora Jugoslavije vodi istodobno i unutarnja revolucija. Osnovu tog neshvatanja činilo je zaziranje sovjetske vlade da bi joj zapadni saveznici, prije svega Velika Britanija, mogli zamjeriti da preko svojih komunističkih ispostava iskorišćava ratne nevolje okupiranih zemalja radi širenja revolucije i svojih uticaja. Moskva dugo nije shvatala ni osobitosti ratovanja u Jugoslaviji. Zvanični sovjetski krugovi su potcjenjivali borbu jugoslavenskih partizana samim tim što su je poistovećivali sa svojim partizanima i njihovim načinom ratovanja. Partizani u SSSR-u su bili pomoćna, sporedna snaga Crvene armije i nikada nisu prerasli u regularnu vojsku. Shodno svom iskustvu, sovjetski vrhovi nisu mogli da shvate da jugoslavenski partizani mogu prerasti u respektabilnu vojsku i državnu vlast, a samim tim da vremenom poprime lik i interes različite od sovjetskih - svoj oblik egzistencije.⁹³

Predsjedništvo AVNOJ-a je odlukom od 30. novembra 1943. imenovalo NKOJ, čiji je predsjednik i povjerenik za narodnu odbranu bio maršal Jugoslavije Josip Broz Tito.⁹⁴ Avnojevska Jugoslavija je bila historijska negacija državne tvorevine nastale 1918. godine. Odluke AVNOJ-a, "partizanskog parlamenta", su bile okvirnog i načelnog karaktera pošto nije bilo skupštine s ustavodavnim ovlašćenjima.⁹⁵ On je "suspendirao" monarhiju, ali je nije ukinuo. Kralj Petar II je nakon toga u ustavnom

⁹¹ Dž. Ridli, *Tito*, Novi Sad 1998., 204. Na večeri u Bihaću, nakon završenog Prvog zasjedanja AVNOJ-a, Tito je rekao: "Ono što sam ja postigao to je delo naše Partije. Ja sam bio mlad, neuk čovek, a Partija me je primila u svoje krilo, vaspitavala i podigla. Njoj sve dugujem" - cit. prema: V. Dedijer, *Dnevnik*, 271. O odnosima KPJ i Kominterne opšir. vidi: P. Morača, *Odnosi između Komunističke partije Jugoslavije i Kominterne od 1941. do 1943. godine*, Jugoslovenski istorijski časopis, br. 1-2, Beograd 1969., 94-132.

⁹² R. Đurić, *Tito između Hitlera i Staljina*, "NIN", br. 2633, Beograd 14. juni 2001.

⁹³ M. Đilas, *Razgovori sa Staljinom*, Beograd 1990., 12.

⁹⁴ Upor. *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1941-1945*, II, Beograd 1989., 17, nap. 3; B. Lazić (D. Stranjaković), *Titov pokret i režim u Jugoslaviji 1941-1946*, fototipsko izdanje iz 1946., Beograd 1992., 99-100.

⁹⁵ J. Pleterski, *Perspektiva federalivnog ujedinjenja u novu Jugoslaviju kao faktor narodnooslobodilačke borbe*, u Zbornik: *AVNOJ i NOB u BiH (1942-1943)*, 388; V. Glišić, *Saveznici i Jugoslavija u Drugom svetskom ratu*, Istorija XX veka, br. 1, Beograd 1995., 21-22.

smislu i dalje bio monarch, ali privremeno nereguliranog statusa.⁹⁶ Bila je osnovana jugoslavenska federacija, ali do kraja nisu bili izvedeni oblici pojedinih federalnih jedinica, vezani za svoje granice, trajni položaj pojedinih oblasti, struktura članica saveza, kao unitarnih ili složenih.⁹⁷ Državno uređenje je svjesno zadržavano u granicama provizorijuma da se zakonskim aktima ili javnim proklamacijama ne bi prejednicičala konačna rješenja.⁹⁸ Nova jugoslavenska državna zajednica dobila je i grb, ali ne i ime.⁹⁹ Rukovodstvo NOP-a nije imalo snage da otvori dijalog o tome kako već faktički konstituiranu federalnu zajednicu mogu da napuste pojedine članice. Mada pravog federalizma nema bez transparentno naznačenih uslova za napuštanje federacije, tada trenutak za pragmatičnije razgovore o tome nije bio sazri.¹⁰⁰

O umjerenosti rješenja AVNOJ-a jasno je govorilo i pismo Moša Pijade upućeno 20. decembra 1943. Edvardu Kardelju, s ocjenama o "velikoj suzdržljivosti narodnog predstavninstva" i "razumnoj uzdržljivosti".¹⁰¹ Za obazrivo i strpljivo vođstvo NOP-a bilo je tada dovoljno što je NOVJ "de facto" bila priznata kao respektabilna, jedina saveznička vojska na teritoriji Jugoslavije, i da je zasjedanje AVNOJ-a mirno i jasno upoznalo svijet sa čvrstim programom društvenog preobražaja nove jugoslavenske državne zajednice.¹⁰² Legislativna djelatnost Predsjedništva AVNOJ-a razvila se tek nakon oslobođenja Beograda u oktobru 1944. godine. Ono do tada nije moglo da radi u punom sastavu pošto njegovi članovi nisu bili na okupu.¹⁰³

Politički status Bošnjaka pod nazivom "Musliman", kojim su bili priznati na zasjedanju ZAVNOBiH-a, uskraćen je na zasjedanju AVNOJ-a u Jajcu. Ova dva skupa su protivrječna u vezi sa pitanjem Bošnjaka.¹⁰⁴ Bilo je izloženo kritici i shvata-

⁹⁶ S. Nikšić, *Posle Tita*, Beograd 1982., 125-126.

⁹⁷ B. Petranović, *AVNOJ - revolucionarna smena vlasti 1942-1945*, Beograd 1976., 216.

⁹⁸ Upor. D. Šepić, *Vlada Ivana Šubašića*, Zagreb 1983., 133-135; B. Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji (1941-1945)*, II, Beograd 1983., 136; Isti, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, II, Beograd 1988., 284-286.

⁹⁹ *Službeni list DFJ*, 1/1945.

¹⁰⁰ B. Pavičević, *Presudne etape u novijoj povjesnici jugoslovenskih naroda*, u Zbornik: *Srbci o Srbima*, Sarajevo 2001., 85-88.

¹⁰¹ B. Petranović, *AVNOJ - revolucionarna smena vlasti 1942-1945*, 215.

¹⁰² V. Velebit, *Sećanja*, 142.

¹⁰³ B. Petranović - M. Zečević, *Jugoslovenski federalizam. Ideje i stvarnost*, knj. 2, 13, nap. 3.

¹⁰⁴ Š. Filandra, *Bošnjačka politika u XX. stoljeću*, Sarajevo 1998, 189. Marko Vrhnec "slikovito" piše da je Tito u avgustu 1970. ispričao kako su priznali Muslimane za narodnost: "Na Drugom zasjedanju AVNOJ-a odvijali su se razgovori sa predstavnicima svih jugoslovenskih naroda (osim makedonskog). Na kraju je ostala grupa koja nikuda nije spadala, a imala je svoje brigade i komandu. Tito ih je upitao šta je sa njima, a oni su mu odgovorili da su oni Muslimani, i da to žele da ostanu. Rekao im je: pa budite Muslimani i u novoj državi" - cit. prema: M. Vrhunec, *Šest godina sa Titom (1967-1973)*, Ljubljana 2000., 290.

nje nekih Bošnjaka, poput Muhameda Sudžuke, o Bošnjacima kao "kvascu" budućeg jugoslavenstva.¹⁰⁵ U odluci sa ovog zasjedanja AVNOJ-a se navodi: "Da bi se ostvario princip suverenosti naroda Jugoslavije, da bi Jugoslavija predstavljala istinsku domovinu svih svojih naroda, da nikada više ne bi postala domenom bilo koje hegemonističke klike, Jugoslavija se izgrađuje i izgradiće se na federalivnom principu, koji će obezbediti punu ravnopravnost Srba, Hrvata, Slovenaca, Makedonaca i Crnogoraca, odnosno naroda Srbije, Hrvatske, Slovenije, Makedonije, Crne Gore i Bosne i Hercegovine".¹⁰⁶ Bošnjaci nisu tretirani kao zasebna nacionalna zajednica, već kao potencijalni Srbi ili Hrvati.¹⁰⁷ Tito se u Jajcu posebno interesirao o raspoloženju i stremljenju Bošnjaka u Bosanskoj krajini. Složio se sa konstatacijom Osmana Karabegovića da će odluke AVNOJ-a o federalivnom uređenju i ravnopravnosti imati snažan politički odjek među Bošnjacima.¹⁰⁸

Cjelokupna politika jugoslavenskog komunističkog pokreta nije se uopće temeljila na priznavanju bošnjačkog nacionalnog identiteta, pošto su komunisti bili i inače veoma oprezni i rezervirani prema nacijama kao povijesnim tvorevinama.¹⁰⁹ Edvard Kardelj je još 1938. napisao kako Bošnjaci u Jugoslaviji nisu nacija "mada se - individualno uzevši - ne osjećaju ni Srbima, ni Hrvatima i mada, s obzirom na to, svakako sačinjavaju posebnu etničku grupu".¹¹⁰ Stavovi KPJ prema kojima su Bošnjaci u BiH činili poseban etnički individualitet prilično su dugo tumačeni različito.¹¹¹ NOP se nije odlikovao dosljednom i čvrstom linijom prema Bošnjacima. Sadržaji pojedinih relevantnih partijskih komunističkih dokumenta svjedoče da nji-

¹⁰⁵ B. Petranović-M. Zečević, *Jugoslovenski federalizam. Ideje i stvarnost*, knj. I, 768, nap. 11. R. Čolaković je o njemu napisao u svojim *Zapisima iz oslobođilačkog rata* (II, 533) da se radi o "tipičnom malograđanskem intelektualcu"

¹⁰⁶ D. Petrović, *Konstituisanje federalne Srbije*, Beograd 1988., 187.

¹⁰⁷ H. Ćemerlić, *Položaj Bosne i Hercegovine u jugoslovenskoj zajednici od ZAVNOBiH-a do ustava SR Bosne i Hercegovine*, Prilozi, br. 4, Sarajevo 1968., 339.

¹⁰⁸ O. Karabegović, *Krajina na putevima revolucije*, Beograd 1978., 242; E. Redžić, *Anto Babić - čovjek i djelo (1899-1974)*, Sarajevo 2001., 67.

¹⁰⁹ M. Filipović, *Bošnjačka politika*, Sarajevo 1996., 83. također vidi: J. Perovšek, *Vprašanje etnične posebnosti Muslimanov u razpravi jugoslovenskih komunista o nacionalnem vprašanju leta 1923. Prispevki za novejšo zgodovino*, br. 1, Ljubljana 2001., 33-36.

¹¹⁰ E. Kardelj, *Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja*, Beograd 1960., 104. Dr. Atif Purivatra piše kako "u shvatanjima čelnih ljudi (otpori stvaranju ravnopravne republike BiH u Jajcu) nikako nije moglo da pobijedi i to da je Musliman-Musliman. Tome se pružao otpor. Opšir. vidi: A. Purivatra, *Muslimani su svoji na svome*", "Islamski misao", br. 146, Sarajevo februar 1991.

¹¹¹ A. Purivatra, *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*, Sarajevo 1969., 57. Dr. Fuad Saltaga navodi kako KPJ u toku Drugog svjetskog rata nije priznavala ni akceptirala etnički, niti nacionalni identitet Muslimana. Opšir. vidi: F. Saltaga, *Muslimanska nacija u Jugoslaviji*, Sarajevo 1991., 175.

hovi tvorci nisu osjećali potrebu da realno sagledaju položaj Bošnjaka, pa su ih sektaški, u masi, tretirali kao protivnike NOP-a.¹¹² U jednom spisu Edvard Kardelj je muslimanske milicije u BiH svrstao u ustaške formacije, što je u biti značilo njihovu tešku osudu od KPJ i partizana. Međutim, u stvarnosti se nisu sve muslimanske milicije i svi njihovi pripadnici mogli svrstati među neprijatelje, pošto je u njihovim redovima bilo dosta simpatizera NOP-a, pa i članova KPJ i SKOJ-a. U sredinama u kojima partizanski komandanti nisu bili opterećeni nacionalizmom i dogmatizmom izvršena je diferencijacija, pa se znatnom broju ljudi omogućilo da priđu partizanima, čime su mnogi od njih spasili svoje živote.¹¹³

Republički status BiH je riješen, kako iznosi Milovan Đilas, nakon Drugog zasjedanja AVNOJ-a u Jajcu, u pauzi marša: "Bilo je to na jednom zastanku u maršu, posle povlačenja iz Jajca, početkom januara 1944: Ranković je saopštio da bosansko vođstvo predlaže republiku i Tito se složio, a za njim svi ostali, kao s nečim što se samo sobom činilo prihvatljivim".¹¹⁴ AVNOJ i nova, federativna jugoslavenska državna zajednica pojavljivali su se kao negacija i srpskih i hrvatskih poroka.¹¹⁵ Jugoslavija je revitalizirana na ideji složene države, kao garanta očuvanja zasebnosti. Ona je oblikovana u duhu "partizanskog jugoslavenstva".¹¹⁶

Identitet BiH je u Drugom svjetskom ratu bio povezan i sa vojno-političkim prelomnim zbivanjima, koji su odlučivali o sudbini jugoslavenskog prostora, a utjecali su i na opći tok svjetskog rata.¹¹⁷ Konstituiranje ZAVNOBiH-a, te funkcioniranje oblasnih odbora za Bosansku krajinu i Hercegovinu, kao i formiranje Inicijativnog odbora za istočnu Bosnu, bili su jedan od pragmatičnih dokaza da je sistem

¹¹² E. Redžić, *Sto godina muslimanske politike u tezama i kontroverzama istorijske nauke*, Sarajevo 2000., 164. Nenad Filipović o velikom i malom slovu "M" piše: "Samo pozivanje na čuveno veliko slovo veoma je klimavo, budući da su dokumenti tzv. narodne vlasti po pravilu pisani na vrlo niskom novou pišmenosti. Ima u njima i malih i velikih slova i gdje treba i gdje ne treba" - cit. prema: N. Filipović, *O jednom nasilnom istezanju bošnjačkih nogu*, u Zbornik: *Bosna i bošnjaštvo*, Sarajevo 1990., 176.

¹¹³ M. Imamović, *Bošnjaci u emigraciji*, Sarajevo 1996., 83.

¹¹⁴ M. Đilas, *Pad nove klase. Povest o samorazaranju komunizma*, 43.

¹¹⁵ V. Duretić, *Gradanski rat u Bosni i Hercegovini 1992-1994. Bumerang titovske politike*, u Zbornik: *Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena*, Beograd 1995., 441. R. Čolaković 1963. piše da je federalna BiH bila pravi odgovor srpskim, hrvatskim i muslimanskim reakcionarima i šovinistima: "Bosna i Hercegovina nije ni srpska ni hrvatska ni muslimanska, nego je i srpska, i hrvatska, i muslimanska, a povrh toga i jugoslavenska" - cit. prema: R. Čolaković, *Kroz otvoreni prozor prodirala je svetlost prvog dana Demokratske Federativne Republike Jugoslavije*, 118.

¹¹⁶ Upor. Lj. Dimić, *Srbi i Jugoslavija, Istorija XX veka*, br. 1, Beograd 1997., 29; S. Pavlović, *Jugoslavija 1918-1991, Istorija XX veka*, br. 1, Beograd 1996., 15-16.

¹¹⁷ V. Kržišnik-Bukić, *Bosanski identitet*, Sarajevo 1997., 39.

nove vlasti na tlu ove federalne jedinice u toj fazi rata bio zahvaćen od dna do vrha vlasti.¹¹⁸ Tek na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a, koje je od 30. juna do 1. jula 1944. održano u Sanskom Mostu, donešene su odluke kojima su položene osnove državnosti BiH.¹¹⁹

Bilo je neosporno dilema, nejasnoća kod onih koji su kreirali ili tumačili dogovorenou politiku o izgradnji Jugoslavije na federativnoj osnovi, koja je sadržavala u sebi pitanja međunacionalnih odnosa. AVNOJ je na zasjedanju u Jajcu ustvrdio kao činjenicu da se jugoslavenska federacija s njegovim odlukama nije dovršila, već da se ona "izgrađivala i da se izgrađuje".¹²⁰ Ivan Milutinović je na Trećem zasjedanju ZAVNO Crne Gore i Boke u Kolašinu jula 1944. godine rekao: "Današnjim odlukama vi, drugovi, stvarate slobodnu Crnu Goru u sastavu federativne Jugoslavije. Da li nas ta odluka obavezuje da se za nju zauvijek držimo? Ne, ona je samo potpuno ostvarenje naših prava koja su nam zagarantovana i odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a, ostvarenja koje u sebi uključuju kako obezbjeđenje nesmetanog razvijanja Crne Gore kao posebne federalne jedinice, i potpunu demokratsku garanciju, da se naš narod sutra, ako to želi, može slobodno i dobровoljno ujediniti sa Srbijom ili nekom drugom jedinicom".¹²¹ U februaru 1945. Predsjedništvo AVNOJ-a donijelo je odluku o diobi Sandžaka, bez konsultiranja naroda, suprotno volji dijela političkog rukovodstva ove oblasti. U autentičnim dokumentima do kraja 1944. nije bilo traga o privremenom karakteru ZAVNOS-a, već se, naprotiv, govorilo o potrebi usavršavanja čitavog političkog sistema Sandžaka.¹²² Edvard Kardelj je na sjednici Predsjedništva AVNOJ-a održanoj 24. februara 1945. ustvrdio da Sandžak kao pokrajina ne može više opstati "jer za to nema više nikakvih političkih, ni ekonomskih, ni etničkih razloga. To je jasno. Kad se postavlja pitanje kojoj od federalnih jedinica Sandžak treba priključiti, onda je politički i ekonomski jedino pravilan odgovor: ni Srbiji, ni Crnoj Gori ne treba priključiti celu oblast, jer bi to bilo neprirodno i ne bi odgovaralo životnim interesima tamošnjeg stanovništva. Najbolje je rešenje svakako ono koje one debove Sandžaka koji su više vezani, i ekonomski, i politički, i geografski, za Srbiju priključiti njoj, a one koji su blžii, upućeni na Crnu Goru pripojiti federalnoj Crnoj Gori. Takvo rešenje ovog pitanja, duboko sam uveren, pozdraviće narod

¹¹⁸ B. Petranović, *AVNOJ - revolucionarna smena vlasti 1942-1945*, 202.

¹¹⁹ Upor. V. Đuretić, *Narodna vlast u Bosni i Hercegovini 1941-1945*, Sarajevo-Beograd 1981., 207. nap. 371; M. Imamović, *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, 343.

¹²⁰ F. Čulinović, *Razvitak jugoslovenskog federalizma*, Zagreb 1952., 136.

¹²¹ Okrugli sto: *Jugoslovenski federalizam. Ideje i stvarnost*, Marksistička misao, br. 1, Beograd 1988., diskusija Z. Lakića, 69-70.

¹²² D. Petrović, *Konstituisanje federalne Srbije*, 106.

celog Sandžaka, jer jedino takvo rešenje odgovara interesima ekonomskog razvitka ove naše do sada privredno zaostale pokrajine".¹²³ Sreten Vukosavljević, predsjednik Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Sandžaka (ZAVNOS), na istoj sjednici je bio mišljenja da "Sandžak ne treba cepati, jer je to ipak celina. To je oblast, to je pojam sa svojim specifičnim i političkim i privrednim obeležjima. To je i istorijski tačno. Takvo je i narodno shvatanje. Zato sam za rešenje da se ili ceo Sandžak pripoji ili Srbiji ili Crnoj Gori". Bio je to politički potez koja nije bio na liniji ranijih odluka AVNOJ-a. Na kraju ove sjednice E. Kardelj je predložio da u ime Predsjedništva AVNOJ-a u Sandžak, na sjednicu ZAVNO Sandžaka odu Moša Pijade, Mile Peruničić i dr. Rade Pribićević.¹²⁴ Već 29. marta 1945. u Novom Pazaru, na skupštini ZAVNO Sandžaka, donijeta je odluka o raspушtanju ZAVNO Sandžaka i podjeli teritorije Sandžaka između federalnih jedinica Srbije i Crne Gore. I ovdje je istaknuto kako se radi o "privremenoj odluci o podjeli".¹²⁵ Na ovom skupu je, prema zapisniku, istaknuto kako u Jugoslaviji postoje četiri naroda: Srbi, Hrvati, Slovenci i Makedonci, sa četiri federalne jedinice, a da su stvorene "iz specijalnih razloga", još dvije federalne jedinice: Srbija i Crna Gora. O tim "specijalnim razlozima" nije bilo diskusije niti komentara. Povodom podjele Sandžaka, Aleksandar Ranković je istakao kako je to najbolji dokaz da KPJ nema nikakvu namjeru da dijeli i cijepa Srbiju.¹²⁶ U januaru 1947. M. Pijade je, promovirajući principe federalnog ustrojstva Jugoslavije, istakao i značaj donijetih akata koji su, između ostalog, "likvidirali Novopazarški Sandžak kao tursku administrativnu jedinicu".¹²⁷ Zvanični, navedeni razlozi raspuštanja ZAVNO Sandžaka nisu bili dovoljno ubjedljivi, niti sasvim jasni.

Planovi o proširenju jugoslavenske zajednice su bili permanentno prisutni. Pokušaji stvaranja balkanske federacije ili konfederacije, koji nisu realizirani zbog sukoba interesa velikih sila, kao i suprostavljenih interesa balkanskih država, predstavljali su nagovještaj novih mogućnosti okupljanja balkanskih naroda u obliku šire

¹²³ Arhiv Jugoslavije u Beogradu, Biblioteka. Zakonodavni rad Predsedništva AVNOJ-a i Predsedništva privremene narodne skupštine DFJ (19. novembar 1944-27. oktobar 1945. godine).

¹²⁴ B. Petranović - G. Štrbac, *Istorijski socijalistički Jugoslavije*, II, Beograd 1977., 76.

¹²⁵ Okrugli sto: *Jugoslovenski federalizam. Ideje i stvarnost*, diskusija Z. Lakića, 69. Bilo je rečeno da u Sandžaku nema dva naroda, već samo jedan: Srbi - pravoslavci i muslimani.

¹²⁶ D. Vujošević, *Kako je prekrnjana Jugoslavija (II)*, "Intervju", br. 237, Beograd 6. juli 1990.

¹²⁷ M. Pijade, *Izabrani govor i članci 1941-1947*, Beograd 1948., 194. Na Trećem zasjedanju AVNOJ-a 1945. on će istaći kako je priključenjem Kosova i Vojvodine federalnoj Srbiji u "glavnim crtama" završeno izgradivanje Jugoslavije na principima koje je postavilo Drugo zasjedanje AVNOJ-a.

zajednice. Za "komuniste-romantičare" granice nisu bile važne.¹²⁸

Na sjednici Predsjedništva AVNOJ-a 24. februara 1945. Mile Peruničić, sekretar ovog predsjedništva, u izlaganju o broju vijećnika AVNOJ-a po pojedinim republikama, istakao je da je BiH definirana u granicama određenim Berlinskim kongresom 1878. godine.¹²⁹ Edvard Kardelj, potpredsjednik Savezne vlade i ministar za Konstituantu, kao počasni gost, učestvovao je 26. aprila 1945. na Trećem zasjedanju ZAVNO BiH-a i tom prilikom, u svom pozdravnom govoru, istakao: "U Bosni i Hercegovini imala je u prvom redu osnovna parola narodno-oslobodilačkog pokreta, parola o bratstvu i jedinstvu naroda Jugoslavije, da izdrži svoju vatrenu probu. I izdržala ju je. I pobijedila. Svi narodi Jugoslavije biće narodu Bosne i Hercegovine za tu pobjedu vječito zahvalni. Tu svoju ulogu mora Bosna i Hercegovina zadržati i u budućnosti. Ona mora praktično ponovo svaki dan dokazivati da ne može biti ugnjetavanja naroda po narodu tamo gdje vlast drže u rukama narodne mase, radni narod. Ona mora bratskim unutarnjim odnosima svaki dan iznova razoružavati sve one naše neprijatelje iz svih naših zemalja koji hoće rasipiti međusobnu nacionalnu mržnju da bi na taj način slomili vlast demokratskih narodnih snaga".¹³⁰ Na ovom zasjedanju ZAVNOBiH je konstituiran u Narodnu skupštinu Bosne i Hercegovine. Narodna vlada BiH je formirana 28. aprila 1945. godine. Odluke Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a, zasnovane još na deklaraciji Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a, utvrstile su Bosnu i Hercegovinu zemljom i srpskom i muslimanskim i hrvatskom, ali ne i zemljom - bosanskom. U toj "površnosti" krio se njen presudni i dalekosežni nedostatak.¹³¹

Početkom marta 1945. obrazovana je zajednička jugoslavenska vlada sastavljena od predstavnika AVNOJ-a i kraljevske izbjegličke vlade, što je bilo na liniji sporazuma velike trojice u Jalti. Najistaknutiji predstavnici iz emigracije koji su ušli u tu vladu bili su Milan Grol, vođa srpske Demokratske stranke i Ivan Šubašić, predstavnik Hrvatske seljačke stranke. Grol je, zbog neslaganja sa politikom vlade podnio ostavku u avgustu iste godine. On i demokrati su, između ostalog, bili spremini da priznaju za federalne jedinice Hrvatsku i Sloveniju, ali ne - bar u istoj mjeri - Makedoniju i Crnu Goru. Svakako su imali rezerve i prema stvaranju pokrajina i

¹²⁸ Mika Tripalo navodi da su Đuro Pucar i Blažo Jovanović, nakon rata, granice između BiH i Crne Gore određivali putem telefonskih razgovora. Pucar je također predložio Ivanu Krajačiću da Hrvatska ustupi Bosni i Hercegovini Dubrovnik, dok bi Hrvatska, kao kompenzaciju dobila Cazinsku krajinu - nav. prema: M. Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, Zagreb 1990., 163.

¹²⁹ Arhiv Jugoslavije u Beogradu, Biblioteka. Zakonodavni rad Predsedništva AVNOJ-a i Predsedništva Privremene Narodne skupštine DFJ (19. novembar 1944-27. oktobar 1945. godine)

¹³⁰ ZAVNOBiH. Dokumenti 1945., knj. 2, 397.

¹³¹ V. Kržišnik-Bukić, *Bosanski identitet*, 39.

federalne jedinice Bosne i Hercegovine.¹³² Razdoblje partiskske vlasti nakon 1945. donijelo je neku vrstu ograničene bosanske državnosti u formi "narodne", odnosno "socijalističke republike", a nakon 1966. i priznanje muslimanske nacije.¹³³ Ostalo je, međutim, pitanje odnosa susjeda prema tim činjenicama, koje je eksplozivno kulminiralo 1992. godine. Teška poratna borba za priznavanje muslimanske nacije bila je u neospornoj vezi sa položajem i budućnošću BiH. Njihovo srpsko, odnosno hrvatsko "opredjeljivanje" moglo je dovesti u pitanje ustrojstvo i dalji opstanak BiH.

Avdo Humo, kao jedan od najviših bosanskohercegovačkih poratnih rukovodilaca, prema dnevničkim bilješkama Aleksandra Rankovića, iznosio je šezdesetih godina XX stoljeća kako je Ranković nastojao da onemogući formiranje posebne republike BiH, tj. da je tvrdio kako je "*republika BiH samo ratna tvorevina*". Aleksandar Ranković će, odbijajući ove Humine tvrdnje, zapisati u svom dnevniku da je status BiH kao šeste republike bio riješen čak još prije zasjedanja AVNOJ-a u Bihaću i Jajcu: "*Dakle, njemu ispred nosa. Bio je prisutan i on, i on dobro zna da nije bilo čak ni diskusije po tom pitanju*".¹³⁴ Ovakvi zapisi su odudarali od zvaničnih saznanja i predstava u jugoslavenskoj historiografiji. Sam Ranković, ili neko posthumno u njegovo ime, kao da je želio da što više pojednostavi ovo pitanje i da djelimično izvrši prekompoziciju određenih historijskih činjenica, te naknadno minimizira istaknutu

¹³² M. Đilas, *Vlast i pobuna*, 25.

¹³³ I. Banac, *Hrvati i Bošnjaci*, "Behar", br. 32-33, Zagreb 1997., 15.

¹³⁴ *Dnevnik Aleksandra Rankovića*, feljton, pripremio P. Simić, "Večernje novosti", Beograd 23. jul 2001. Olga Humo, supruga Avde Hume, reagiraće na Rankovićovo pisanje o svom preminulom mužu, tekstrom koji je 30. jula 2001. objavljen u "Večernjim novostima" tvrdeći da Ranković nije govorio da je pitanje statusa BiH bilo riješeno Avdi "pred nosom", pa, uz isticanje da je u pripremama Drugog zasjedanja AVNOJ-a kucala materijale i bila upoznata sa događajima vezanim za njegovo održavanje, navodi: "Avdo je sa Rodoljubom Čolakovićem došao iz istočne Bosne na zasedanje AVNOJ-a. Prvi razgovor u vezi sa zasedanjem njih dvojica su imala sa Mošom Pijade koji je pripremao predloge i materijale. U vezi sa statusom Bosne postojala su dva predloga. Prvo je bio da se Bosna i Hercegovina podeli između Srbije i Hrvatske, s tim što je Dilar tražio da istočna Hercegovina pripadne Crnoj Gori. Drugi predlog, koji je branio Moša Pijade, bio je da BiH dobije status autonomne oblasti. U vezi sa ovim predlogom ostalo je otvoreno pitanje kome bi ova autonomna oblast pripala, Srbi ili Hrvatskoj. Srbi su hteli da ona pripadne njima, a Hrvati, opet, branili su stav da treba da pripadne njima, s obzirom na okolnost da se za Srbiju već predviđaju dve autonomne oblasti. Drugi razgovor su Avdo i Ročko imali sa Kardeljom koji ih je uputio na razgovor sa Starim (Titom). Razgovor sa Titom trajao je četiri sata. Avdo je opširno govorio o etničkim i istorijskim razlozima u prilog BiH kao republici. Ročko ga je podržavao. Tito je prihvatio predlog, ostali su se složili i o njemu se više nije razgovaralo". Upor. *Dnevnik Aleksandra Rankovića*, Beograd 2001.

ulogu i uticaj A. Rankovića u raspravama oko uređenja jugoslavenske državne zajednice.¹³⁵

Vezivno tkivo obnovljene države bilo je političko: partija i armija. Komunistička vlast nije uspjela nakon 1945. riješiti u potpunosti nacionalno pitanje u Jugoslaviji, ali je preuređenjem zemlje na federalnoj osnovi, omogućila prihvatljivija i prospiternija rješenja za taj multietnički prostor. Njeno federalno funkcioniranje bilo je ideološki ograničeno, uvjetovano vlašću Komunističke partije, koja je bila organizirana na principu "*demokratskog centralizma*". Tito u maju 1945. govori kako komunisti moraju biti elemenat koji će u Jugoslaviji ujedinjavati sve u jednu celinu, dodajući dalje: "*Voljeti svoju federalnu jedinicu - znači voljeti monolitnu Jugoslaviju*".¹³⁶ Komunistička partija je arbitrirala ili nametala svoju volju kada god je to bilo neophodno. Monistička priroda komunističke doktrine učinila je jugoslavenski federalizam, u znatnoj mjeri, fiktivnim. U samom komunizmu postojala je "*genetička greška*" koja je onemogućila istinski federalizam i od strategije pretvorila ga u taktiku. Osvojivši vlast u ratu, komunisti su, bar što se tiče ratne generacije, iskreno težili da se međunacionalni sukobi ne ponove. Oni su, ipak, samo odigrali ulogu hibernatora nacionalnih sukoba, a prirodnom vlasti koju su uspostavili lagano su pripremali njihovu obnovu.¹³⁷ Tito je bio "*posljednji Habsburgovac*". Upravljao je složenom državom, u kojoj su narodi imali "*kulturnu autonomiju*", obuzdavajući nacionalističke antagonizme.¹³⁸ Prošlost se, međutim, nije iscrpila, činjenice se nisu

¹³⁵ D. Čosić je u svojoj knjizi *Piščevi zapisi* objavio neke Rankovićeve iskaze. Po tim zapisima Ranković je smatrao kako je AVNOJ "principijelno gledano, u tadašnjim uslovima, pravilno rešio pitanje državne strukture Jugoslavije", da mu je bilo "svejedno da li su Ilok i Baranja u Hrvatskoj ili Srbiji. Sretenu Žujoviću nije bilo svejedno". Ranković osnivanje nacionalnih komunističkih partija Hrvatske i Slovenije nije shvatao kao antijugoslavenski čin. Smatrao je da će komunisti zbog opštег nepovjerenja u jugoslovenstvo, lakše prodirati u narodne mase kao "*nacionalni komunisti*". PK KPJ za Srbiju i centralni komiteti KPJ za Hrvatsku i Sloveniju, po njegovom ubjedjenju, nisu se razlikovali u kompetencijama. O tome opšir. vidi: D. Čosić, *Piščevi zapisi (1969-1980)*, Beograd 2001., 236-245.

¹³⁶ *Osnivački kongres KP Srbije (8-12. maj 1945.)*, priredili M. Borković-V. Glišić, Beograd 1972., 210.

¹³⁷ Upor. E. Redžić, *Problemi državno-pravnog položaja i uređenja Bosne i Hercegovine 1878-1945*, u: Okrugli sto "Problemi državno-pravnog položaja i uređenja Bosne i Hercegovine 1878-1945", Sarajevo 1994., 10-11; *Burn This House: The Making and Unmaking of Yugoslavia*, Duke University Press 1997. V. Dimitrijević, *Sukobi oko Ustava iz 1974*, u Zbornik: *Srpska strana rata*, Beograd 1996., 447-448; J. Perovšek, *Jugoslovanstvo in vprašanje narodov v južnoslovanski problematiki 19. in 20. stoletja*, Prispevki za novejšo zgodovino, br. 2, Ljubljana 1999., 7-24; L. Perović, *Ljudi, događaji i knjige*, Beograd 2000., 65.

¹³⁸ A. Taylor, *Habsburška monarchija 1809-1918*, Zagreb 1990., 324.

prešutjele ili potisnule.¹³⁹ Bile su ukroćene nacionalističke strasti koje su kulminirale u ratu, ali nije bilo omogućeno slobodno izražavanje objektivno različitih interesa. Teme koje su se odnosile na nacionalne zahtjeve, odnosno cijela historija nacionalnih sukoba, postale su tabu, zajedno sa svim onim što su vlasti označavale kao "nacionalizam". Gradnja mehanizama za usklađivanje različitih interesa bila je inkopatibilna sa sistemom političke arbitraže, koja se nalazila u rukama centra jedne jedine partije, odnosno njenog vođe. U tome je sadržana glavna protivrečnost jugoslavenskog komunističkog federalizma.¹⁴⁰ Permanentna potraga za ustavnim rješenjima koja bi činila održivim ovu zajednicu različitih naroda i kultura bila je sastavni dio njene unutarnje politike. Ukoliko je religija opijum za narod, komunizam, međutim, nije bio uspješniji od kratkotrajnog lijeka protiv žudnji za etnički zaokruženim nacionalnim državama.¹⁴¹

Noviji period prošlosti prostora nekadašnje jugoslavenske državne zajednice, sa problemima "historiografskih bjelina", izaziva neosporno stanovitu pažnju pošto su gotovo sva krupnija historijska pitanja reaktuelizirana i u procesu revizije, što može biti od većeg naučnog značaja, ukoliko se prevaziđu negativni historiografski stereotipi podstaknuti politikom i ideologijom, te pruži suvremeniji teorijsko-metodološki osnov. Promjena historijske slike nastaje tek onda ako su iscrpna istraživanja, koja rezultiraju pouzdanim saznanjima, u sukobu sa postojećom slikom historije. Propitivanje historije iz novog ugla i njena interpretacija morali bi biti lišeni svakog ideološkog dogmatizma. Samo iz sveukupnih studija koje analiziraju različite strane djelovanja može se doći do opće slike prošlosti.

¹³⁹ W. Weilguni, *Jugoslavija bi mogla biti uzor*, u Zbornik: *Quo vadis, Jugoslavijo?*, Zagreb 1989., 167.

¹⁴⁰ L. Perović, *Ljudi, događaji i knjige*, 98-99. Ona ističe (str. 228) kako je u federalnoj Jugoslaviji, "srpskom narodu odgovarao državni centralizam, koji je proisticao iz ideologije i prirode vlasti Komunističke partije".

¹⁴¹ Č. Ingrao, *Deset nenaučenih lekcija o Srednjoj Evropi - pogled istoričara*, Helsinške sveske, br. 10, Beograd 2001., 23.

Summary

BOSNIA&HERCEGOVINA IN THE DISCUSSIONS AND DECISIONS OF THE AVNOJ SECOND SESSION

The specificity of the "Avnoj federative formula", (AVNOJ, Antifascist Liberation Council of Yugoslavia), the formation of the Yugoslav federation is seen from the fact prior to that, in 1943 the federative state was created, in the course of 1944 the members of the federation, when the antifascist councils of the countries at the second sessions became the highest legal and representative bodies of their federal units. The AVNOJ decisions, the "partisan parliament" were within a frame and principle character. The Yugoslav federation was established, the shapes of some federal units concerning the border were not completed, also the permanent position of some areas, the members of the union structure, as unitary or complex. At the mentioned AVNOJ session the idea of the Bosniaks to be a nation was refused.

The republican status of B-H at the Second AVNOJ session was not decided. As M. Djilas wrote, it was decided only after the session: "It happened during the march, after the withdrawal from Jajce, early January 1944. Ranković informed that the Bosnian leadership suggests a republic and Tito agreed, later all of them as well as something being acceptable for itself". The communist authorities did not succeed to solve the national question in Yugoslavia completely after 1945, but rearranging the country on the federative basis the acceptable solutions for the multi-ethnic country were possible.